

ONTSPORINGEN BIJ DE GENTSE ALEXIANEN ONDER BISSCHOP TRIEST (1621-1657)

Marc Hanson

In de middeleeuwen stonden de cellenbroeders, in Gent meestal schokkebroers genoemd, later officieel alexianen, in voor het verzorgen van vooral arme, stervende zieken, het begraven van doden en het opvangen (opsluiten) van krankzinnigen. In de tijd van bisschop Triest, tijdens de Contrareformatie dus, kleurden deze Gentse broeders geregeld buiten de lijntjes. Dat zou later nog enkele keren gebeuren en ook toen zou dat gedrag schandaal verwekken in de stad. In deze bijdrage focussen we niet op die wantoestanden, maar op de vraag hoe het zover kon komen dat sommige broeders, die de plechtige geloften van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid hadden afgelegd, zich zo (zwaar) konden misdragen. Welke zijn de belangrijkste verklaringen voor die aberraties?

Van lekenbroeders tot religieuze orde

In een driedelig artikel in *Ghendtsche Tydinghen* schetst Devriese (2019) leven en werk van vrome leken, mannen en vrouwen, die in Gent tijdens de middeleeuwen zieken verzorgden, geesteszieken opsloten en doden begroeven (afb. 1). Hij verklaart ook hun vele en soms vreemde namen, zoals in Gent: schokkebroers. Daarvan is cellenbroe(de)rs de best gekende en meest verspreide. Gaandeweg gingen dergelijke personen samenleven. Ze deden immers hetzelfde werk en hadden gemeenschappelijke interesses, net als de begijnen en begarden. De cellenbroeders groeiden zelfs uit tot een religieuze orde. Ze kregen de naam van alexianen, naar hun patroonheilige Alexius. Ze werden in 1459 door paus Pius II erkend.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw was deze orde actief in meerdere Vlaamse en Brabantse steden. De Gentse cellenbroeders woonden op de smalle en smerige Schokkebroedersvest, een zware stenen wal bij de Sint-Michielsstraat en de twaalfde-eeuwse verdedigingsgracht, die Houtlei genoemd werd, later Oude Houtlei (afb. 2 en 3). Ze verbleven in oude en vochtige gebouwen, die het calvinistisch bewind hadden overleefd, omdat ze toen ge-

bruikt waren als gevangenis en collocatiehuis, waarin vermogende families al of niet vermeende krankzinnige leden lieten opsluiten. De tijdgenoten stonden in het algemeen positief tegenover de broeders, omdat ze in hun ogen onaangenaam maar noodzakelijk werk deden, taken waarvoor de meeste mensen hun neus ophaalden.

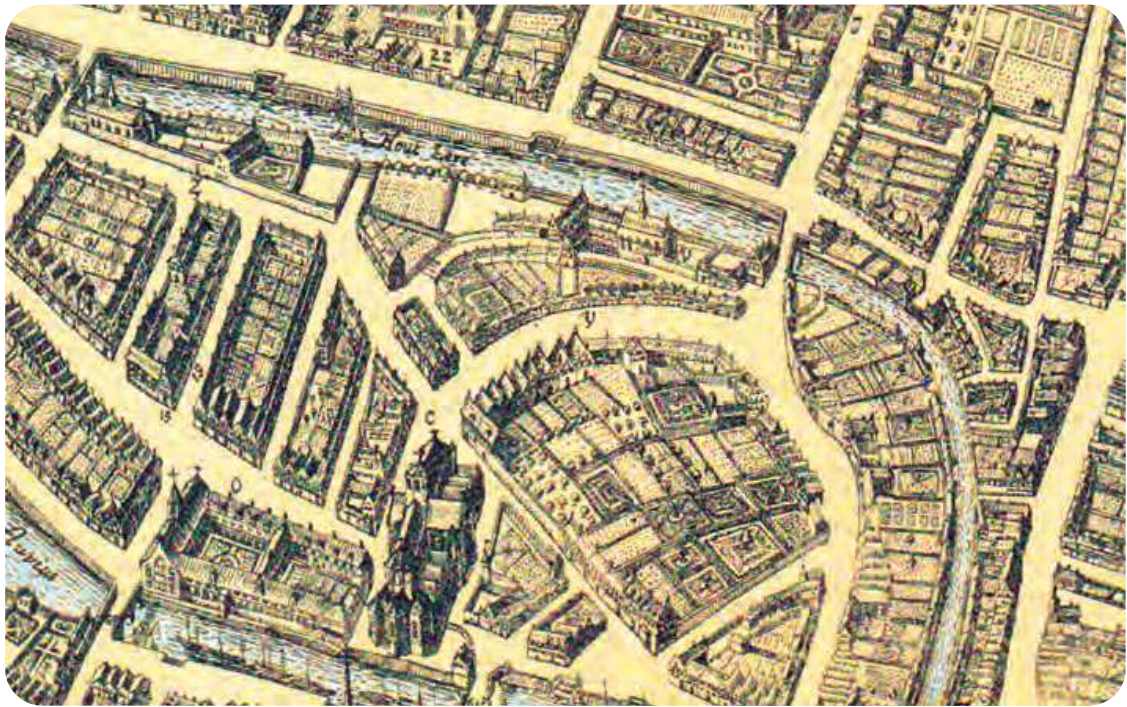

Afb. 1. Rijke begrafenis, vermoedelijk in een kerk, met priesters, (kostbare!) kaarsen, lijkdragers... en invalide bedelaars. Tekening van Gustave Doré (1832 – 1883) in: H. de Balsac (1799 - 1850), *Les Contes drolatiques*, 13de uitg., Garnier, Parijs.

Een soepele Regel vereist zelfdiscipline

De cellenbroers namen de soepele kloosterregel van Augustinus aan en kozen de heilige martelaar Alexius als patroon. Vandaar hun officiële naam: alexianen. Voor de kerkelijke hiërarchie: *Congregatio Fratrum Alexianorum Cellitarum* met als kenspreuk: *Caritas Christi urget nos* (Christelijke liefdadigheid dwingt ons).

Naast het contemplatieve leven van de broeders, hield de regel ook rekening met de zware pastorale taken van de alexianen buitenshuis en hij liet hen hierin een grote vrijheid en zelfstandigheid. Dit veronderstelt echter een grote mate van zelfdiscipline. Wanneer die bij een broeder (tijdelijk) ontbreekt, gaat de regel ervan uit dat de overste of iemand anders zijn medebroeder daar hoffelijk, maar gedecideerd op aanspreekt, zodat het ontstane kwaad niet erger wordt. Het is duidelijk dat sommigen die vrijheid en verantwoordelijkheid niet aankonden en niet of onvoldoende werden gecorrigeerd. Ernstige ontsporingen konden dan niet uitblijven (afb. 4).

Afb. 2. Detail uit Hondius' stadsplan van Gent, opgenomen in Sanderus' Flandria illustrata. Goed herkenbaar boven: de Houtlei met alexianenkapel en eerder onaanzienlijke kloostergebouwen. Onderaan de Sint-Michielskerk en links er van het predikherenklooster met twee pandhoven.

Afb. 3. Zicht op het klooster van de alexianen ca. 1820. De broeders waren toen al ruim twee decennia eerder door de Fransen uit hun klooster verdreven. De kapel met barokke dakruiter werd in 1681 ingewijd. Ook de vleugel met de trapgevel dateert uit de 17de eeuw.

De broeders van de christelijke scholen verwierven het complex in 1863.

Aquarel van J.-B. J. Wynantz in De Zwarte Doos.

Afb. 4. Tafereel in een louche herberg. Een deerne zit in de beurs van een dronken en vrijende klant. Gravure naar Quinten Matsys, Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet. Uit Vanhemelryck (2004).

Ergerlijke wantoestanden aangepakt

Ondanks de sterke inzet van de Contrareformatie op kerkelijke discipline en authentieke geloofsbeleving, verwijzen talrijke bronnen uit de zeventiende eeuw naar het pover religieus leven en de ontoereikende godsdienstige kennis van de Gentse broeders. Goed menende gelovigen en zeker de diocesane overheid, bisschop Triest voorop, ergerden zich blauw aan de (nachtelijke) uitpattingen van sommige broeders. De klachten waren talrijk en uiteenlopend: scheldpartijen en handgemeen, herbergbezoek, openbare dronkenschap, diefstal in sterfhuizen, organiseren van spelen in het klooster, ook met leken, overnachten van mannen en vrouwen in het klooster, geld van het klooster ontvreemden, zelfs onvrijwillige doodslag, enzovoort. Op den duur beval bisschop Triest in 1636 een onderzoek naar de handel en wandel in het klooster, dat leidde tot het ontslag en de opsluiting in de bisschoppelijke gevangenis van de *pater* (vader), die optrad als overste (Pauwels, 2020).

Geen of onvoldoende geestelijke begeleiding

Gestudeerde personen van rang en stand dachten er zelfs niet over na om het zware werk van de cellenbroeders uit te voeren. Degenen die lid werden van de alexianen behoorden nagenoeg uitsluitend tot de lagere volksklasse. Boven hun onderkleed droegen ze een eenvoudig bruin habijt. In de stad werd dat vervolledigd met een grijze mantel en een vierkante kap als hoofddekseel (zie Devriese, 2019). De meesten hadden alleen wat elementair lees- en schrijf-onderricht en catechismusles gekregen. Ze waren bijgevolg weinig of niet onderlegd in de geloofswaarheden. Een kandidaat-broeder moest minstens twintig jaar zijn en een ‘examen’ over de christelijke leer afleggen. Verder moest hij ongehuwd, van onberispelijk gedrag en vooral sterk en gezond zijn met het oog op het zware (ook nachtelijke) werk. In een tijd van oorlogen (tegen de protestanten en de Fransen), bovendien samenvallend met de ‘kleine ijstijd’ met mislukte oogsten, voedselschaarste, honger en armoede en regelde uitbraken van de vreselijke pest, was een dak boven het hoofd en werk voor sommige jonge mensen veel belangrijker dan een ware religieuze ‘roeping’.

Na de grote veranderingen en verbouwingen van de laatste jaren zowel aan de Oude Houtlei als aan de Sint-Michielsstraat, is de kapel, gebouwd bovenop een oude vestingmuur, nu goed te zien (afb. 5 en 6). Op de vier hoogfeesten van het kerkelijk jaar trokken de broeders naar de vlakbij gelegen Sint-Michielskerk, waar ze te biecht en te communie gingen. Op de Onze-Lieve-Vrouwdagen gingen ze alleen ter communie. Het veelvuldig of zelfs dagelijks de communie ontvangen, ook door minderjarigen, werd pas een praktijk vanaf het pontificaat van Pius X (1903-1914). De meeste broeders – het klooster telde er toen maar een tiental – wilden liever vaker de communie ontvangen, maar de pastoor stimuleerde dit niet. Hij zag er tegenop de hostie op de tong in de geopende mond van de broeders te leggen. Die kwamen immers geregeld met allerlei zieken en ziekten in aanraking. De pastoor leidde ook de schriftelijke verkiezing door de broeders van een overste (*pater*) voor een periode van drie jaar.

Geen duidelijk bestuur

De contacten van de pastoor van Sint-Michiels met de eenvoudige ‘begraafbroeders’ waren formeel en afstandelijk. Van een echte geestelijke begeleiding, zoals bijvoorbeeld bij de begijnen door de dominicanen of bij derde ordeleden van Sint-Franciscus door de minderbroeders, was er geen sprake. Veel parochiale waardering was er ook niet. Een beperkte erkenning van de

Afb. 5. Actueel gezicht op de alexianenkapel op een foto in 2021 genomen op de binnenkoer van de Residentie Collegehof aan de Sint-Michielstraat. De typisch barokke kapelvensters werden veel hoger dan normaal aangebracht. We zien ze in een schijnbare verdieping, beneden geflankeerd met betonnen nutsruimten. Deze werden tegen de vroegere vest aangebouwd. Voor een verdere beschrijving van deze eigenaardige site met verplaatste barokke poortomlijsting (niet in beeld): zie Devriese (2019).

Afb. 6. Dezelfde kapel gezien vanop de opgevolde Oude Houtlei (foto 2021). De benedenverdieping – de eigenlijke vestmuur – is hier gedeeltelijk open gemaakt en voorzien van kleinere vensters.

verdiensten van de broeders zou men kunnen zien in het feit dat er op het ommuurde kerkhof van Sint-Michiels (tot 1785 gelegen onder het huidige gelijknamige plein) toen een perk was, voorbehouden aan de alexianen. Op het grote houten kerkhofkruis prijkte een embleem met een pelikaan, die zijn jongen voedt met zijn eigen bloed: een krachtig symbool van de christelijke naastenliefde en opofferingsgezindheid van de cellenbroeders.

Het gebrek aan geestelijke begeleiding van de broeders werd ook niet op een hoger niveau opgevangen. De alexianen hadden geen algemene overste. Overkoepelende kapittelvergaderingen werden sinds mensenheugenis niet meer gehouden. De kloosters van de cellenbroeders behoorden tot vijf provincies: Vlaanderen, Holland, Brabant, Rijnland en Saksen. Zij verkozen elk een provinciaal, die zijn eigen kloosters visiteerde. De provincie Vlaanderen was echter geruisloos verdwenen, zodat het Gentse klooster tot geen enkele provincie meer behoorde. Daarom was de juridische positie ervan tegenover de diocesane overheid (bestuur van het bisdom) niet duidelijk. De adviseurs van bisschop Triest waren van mening dat de bisschop de bevoegdheid had om religieuzen die in zijn bisdom verbleven, te laten visiteren en eventueel te verhoren, veroordelen en straffen. Zijn officiaal (juridische verantwoordelijke) had de volle rechtsmacht over geestelijken in zijn bisdom, behalve in gevallen van moord en majesteitsschennis, waarvoor uitsluitend het burgerlijk gezag bevoegd was en de verdachte bij bewezen feiten doorgaans de doodstraf kreeg.

Concreet kwam het erop neer dat de aartspriester van het kathedraal kapittel, of als hij verhinderd was, de pastoor van Sint-Michiel, bij de professie van de cellenbroeders assisteerde. De bisschop van zijn kant gaf de schriftelijke toestemming voor de verkiezing van hun pater (overste) en mede-pater ('onderoverste'). Kortweg: het hoogste kerkelijke echelon, zowel van de orde als van het bisdom liet de broeders grotendeels aan hun lot over. Het trad niet proactief op met religieuze bijscholing, georganiseerde retraites of interprovinciaal overleg, maar hield het bij visitaties (inspecties), dan nog meest enkel na klachten. Geen wonder dus dat de religieuze kennis en inzet van de broeders beperkt bleef en dat ze af en toe een scheve schaats reden. Het was niet gemakkelijk om een minimum aan discipline te handhaven, als er geen gezaghebbende en sturende leider aanwezig was en als de individuele en gemeenschappelijke religieuze beleving zwak bleek, was het niet eenvoudig om in een kleine groep mannen, die voortdurend op elkaars lip leefden, een goede sfeer te creëren en te behouden.

Wereldlijke en kerkelijke overheid (te?) tolerant tegenover de broeders

We hebben gewezen op het vies, vuil en gevaarlijk werk dat de broeders verrichten, zoals het verzorgen van pestlijders en het begraven van doden, met uitzondering van kinderen, geestelijken en leden van gegoede en belangrijke families. Na hun terugkeer in Gent na 1584 kregen de cellenbroeders er een nieuw gebouw bij om krankzinnigen op te vangen. Het klooster had toen ook een eigen cachot voor onhandelbare figuren en gestraften en een afgezonderd gelegen pesthuis. Rijke(re) families plaatsten er soms tegen vergoeding ook commensalen, familieleden die ze liever kwijt dan rijk waren. De beteren onder hen hielpen de broeders af en toe met allerlei karweien. Zelfs de kapelaan-majoor van het Spaans Kasteel deed in 1631 een beroep op de broeders toen sergeant Guzman van het garnizoen getroffen werd door de angstaanjagende pest. Ze brachten de pestlijder 's nachts over naar een barak buiten de Antwerpse poort om andere soldaten niet te besmetten. In de zomer van 1632 woedde de pest heel erg in Gent: in augustus alleen al vielen er veertig doden, zodat het klooster veel geld verdiende...

Zowel de stadsbestuurders als de diocesane overheid wisten maar al te goed dat niemand anders dan de broeders dit zware werk wilde doen. Ze waren op dit terrein onvervangbaar. Sommige steden, bijvoorbeeld Antwerpen en Brugge, steunden hen ook financieel. In Gent was dat niet het geval, wellicht omdat de stadskas toen, niet voor het eerst en het laatst overigens, bijna leeg was. Daarom trad zowel de stedelijke als diocesane overheid (te?) toegeeflijk op tegenover de broeders.

De stadsbestuurders hadden overigens nauwere contacten met de broeders dan de dignitarissen van het bisdom, die zelfs met enig *dedain* op hen neerkeken. Die laatsten traden slechts op in naam van de bisschop, nadat zijne excellentie steeds meer negatieve berichten over het klooster der alexianen had ontvangen. Als contrareformatorische bisschop zag hij zich als de bewaker van het morele, religieuze en intellectuele niveau van de seculiere en reguliere clerus van zijn bisdom. Tijdens zijn ambtstermijn visiteerde hij zelfs meerdere keren alle parochies van zijn bisdom. De visitatie van de kloosters liet hij over aan een kanunnik (en zijn medewerkers), die hem informeerde en bijstond als er daar ernstige problemen opdoken.

In tegenstelling tot bijvoorbeeld de bedelorden ondervonden de cellenbroeders voor hun specifiek werk geen concurrentie van andere kloosterorden. Door zijn feitelijk monopolie was het klooster verzekerd van een nooit opdro-

gende bron van inkomsten. Het was bovendien in Gent een publiek geheim dat de broeders onder hun habijt een eigen geldbeurs droegen, wat uiteraard in strijd was met de gelofte van armoede. Lang niet alle inkomsten uit het werk kwamen in de kloosterkas terecht. Omdat omwille van hun nachtwerk de strenge avondklok op hen niet van toepassing was, en omdat ze omwille van datzelfde werk op late uren wel eens in een herberg moesten zijn, bijvoorbeeld om een onhandelbare in hechtenis te nemen, was de verleiding groot om zelf wel eens een pot bier of een roemer wijn te drinken, te blijven plakken, het geld te laten rollen en daarna (zwaar) aangeschoten terug naar het klooster te sukkelen. Daar begon dan de beklimming van het Schokkebroersvestje...

Bronnen en literatuur

- Devriese L. (2019), Middeleeuws begraven door schokkebroers en matewijven in Gent. In *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 48, p. 172-184, p. 300-309 en p. 346-357. In de noten van de drie delen verwijst de auteur naar heel wat bronnen en literatuur.
- Pauwels, J. (2020), *Zwarte kappen*. Standaard Uitgeverij. Vlot geschreven historische roman waarvan de titel verwijst naar het vierkante hoofddekse van de alexianen. Ongeveer de helft van deze roman beschrijft de grove uitschuiers bij de broeders, waarbij ook de seksuele aberraties uitgebreid aan bod komen. De andere helft is gewijd aan een zeer eigenzinnige Brugse bisschop in dezelfde periode. Op het einde van het boek (p. 339-346) krijgt de lezer een overzicht van de door de auteur gebruikte bronnen en ondersteunende literatuur. De belangrijkste bronnen worden bewaard in het Rijksarchief Gent, De Zwarte Doos Gent en het KADOC te Leuven.
- Voor de kerkhoven van het Spaans Kasteel, zie Maréchal, G. (2018) 'Garnizoen, bevolking en parochie in de 17de eeuw.' In: *Het Spaans Kasteel Gent. Van dwangburch tot woonwijk* (red. F. Audooren), p. 78-79.
- Dit artikel is vooral gebaseerd op bronnen en literatuur vermeld bij Devriese (2019) en Pauwels (2020), aangevuld met het standaardwerk, *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, onder de hoofdredactie van Cloet, M. (1992).

Gewijzigde bankrekening

Betaal voortaan op onze nieuwe bankrekening bij KBC.

IBAN: BE22 7360 7611 4247 van "Heemkundige en Historische Kring Gent" te 9000 Gent.